

УДК 94 (477. 51): 811.161.2

О. Я. Рахно

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЗЕМСТВО І ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена аналізу боротьби Чернігівського земства за українізацію освіти наприкінці XIX ст.

Ключові слова: Чернігівське земство, гласний, земське зібрання, українська мова.

Статья посвящена анализу борьбы Черниговского земства за украинизацию образования во второй половине XIX в.

Ключевые слова: Черниговское земство, гласный, земское собрание, украинский язык.

This article is dedicated to the analysis of the Chernihiv hubernia zemstvo's activities in the field of ukrainization in the late 19th century.

Key words: Chernihiv zemstvo, glasnyi, zemstvo chif of government, Ukrainian language.

Постановка проблеми. Серед пріоритетних завдань сучасної історичної науки чільне місце займає вивчення українського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. Саме до таких проблем належить питання боротьби земських гласних за впровадження української мови у навчальний процес початкових шкіл Чернігівської губернії.

Аналіз актуальних досліджень. Деякі аспекти діяльності Чернігівського земства в освітній справі знайшли відображення у дослідженнях В. Борисенка, Н. Калениченко, Ж. Ільченко, С. Сірополко, А. Гречки. Втім, дана проблема не знайшла комплексного висвітлення в історичній літературі і потребує розробки.

Мета статті. Висвітлити процес боротьби гласних Чернігівського губернського земського зібрання за впровадження української мови у навчальний процес початкових навчальних закладів Чернігівської губернії наприкінці XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Ліквідація царським урядом української автономії на-

прикінці XVIII ст., насадження російських навчальних закладів незабаром звели нанівець українську освіту. Антиукраїнські Валувський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р. довершили справу русифікації, поставивши українську мову поза законом. Однак українська інтелігенція не припиняла спроб відродити національну культуру та запровадити українську мову в навчальний процес початкових шкіл.

Земські установи, запроваджені згідно реформи 1864 р., зосередивши у своєму складі прогресивну громадськість, стали тим осередком, де піднімалися питання демократизації та націоналізації різних сфер життя суспільства, в тому числі й освіти. У другій половині XIX – на початку XX ст. Чернігівське губернське земство було одним з прогресивних у Російській імперії. Поряд з лібералами, значний вплив у ньому мали й українофіли, які робили усе можливе для відродження культури українського народу, українізації його освіти. У 80 – 90-х рр. XIX ст. у Чернігівському губернському земстві на різних посадах працювали відомі діячі українсь-

кого національно-визвольного руху Б.Д. Грінченко, М.О. Константинович, М.М. Коцюбинський, О.О. Русов, І.Ф. Рашевський, В.І. Самійленко, О.П. Шликевич, І.Л. Шраг.

Початок боротьби чернігівських земців за впровадження української мови у навчальний процес початкової школи поклав гласний Чернігівського повітового та губерньського земських зібрань М. О. Константинович. На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 23 жовтня 1880 р. після обговорення доповіді гласного В.М. Хижнякова про узгодження навчання у середніх і початкових школах М.О. Константинович висловився, що після прийняття доповіді В.М. Хижнякова зібранню залишається зробити лише один крок у справі правильної постановки справи народної освіти, а саме – клопотатися перед урядом про права місцевого нарідчя при викладанні у школі. «У школі, – зазначав М.О. Константинович, – прямо починають викладання російською мовою, майже зовсім незрозумілою для наших селянських хлопчиків. Розвиваючи далі свою думку і відповідаючи на зроблені йому зауваження, гл. Константинович пояснив, що він зовсім не бажає шкіл не російських, він хоче лише, щоб під час викладання був використаний правильний педагогічний прийом, – прийом переходу від відомого до невідомого; пославшись на приклад Західної Європи, Константинович вказав, що в усіх державах, особливо у Німеччині, цей метод використання місцевої мови загальноприйнятий, у нас же навчання 8-річних хлопчиків починається з великоросійських «побасенок», котрі для них зовсім незрозумілі, і, що необхідно навчати російській літературній мові виходячи з місцевого нарідчя» [3, с. 392-393]. Зібрання, погодившись з пропозицією М.О. Константиновича, визнало необхідним подати відповідне клопотання.

Питання, підняте повітовим зібранням, було розглянуто на засіданнях Чернігівського губерньського земського зібрання. Шкільна комісія у складі гласних М.І. Силакова, В.О.Савича, П.П. Червінського, М.О. Константиновича, П.М. Міхна, О.П.Карпінського, Д.І.Серікова, О.С.Лашкевича та присутніх членів училищних рад підготувала доповідь, яку оприлюднила на засіданні 26 січня 1881 р. Суть доповіді полягала в тому, що в організації навчального процесу у сільських початкових школах слід зробити певні зміни. Виходячи з етнографічних особливостей населення (за офіційними даними у Чернігівській губернії мешкало 85% українців, 6% росіян, 5% блорусів, 4% євреїв, німців та інших народів), «для користі самої справи», повітові училищні ради мають вирішувати питання, якою мовою слід вести навчальний процес у школі. Оскільки викладання у школах ведеться російською літературною мовою, яка не використовується у сім'ях учнів і не завжди їм зрозуміла, то це веде до ускладнень «чисто навчального характеру» і «встановлює відомий розлад між сім'єю і школою і збільшує у місцевості ту шкоду «полуобразова-

ния», яка відображається на кожному, хто, прийняв чужі сім'ї і звичайній обстановці форми, не наповнить їх новим змістом». Комісія вважала, що ліквідувати цей недолік можна за умов, якщо «поставити літературну мову не як засіб, а як мету елементарної освіти, таким чином, щоб учні, починаючи навчання на зрозумілій в усіх відтинках мові, поступово і свідомо доводились до розумного знання мови літератури і держави». Комісія запропонувала зібранню звернутися до уряду з клопотанням «про допущення місцевої народної мови у шкільне викладання і про дозвіл видання підручників, складених згідно потреб, народною мовою» [3, с. 393-394]. Питання викликало жваве обговорення. Однак супротивники виступали лише проти навчання українською мовою і пропонували натомість клопотатися: «1) про зняття заборони робити пояснення малоросійською мовою, і 2) про дозвіл видавати малоросійські книги» [1, с. 395]. Прихильники клопотання, посилаючись на авторитет К.Д.Ушинського та приклад Німеччини, де навчання починається з народного нарідчя, переконали більшість, і зібрання затвердило висновок комісії [4, с. 206]. Відповідне клопотання було подано в урядові установи, але воно не знайшло вирішення.

Впродовж наступного десятиріччя мовне питання земством не піднімалося. Відновив боротьбу за впровадження української мови у початковій школі гласний І.Л.Шраг – один з провідних діячів нелегальної Чернігівської української громади. На засіданні Чернігівського губерньського земського зібрання 14 грудня 1893 р. І.Л.Шраг заявив: «Мною подана доповідь зібранню про запровадження народної мови у сільських школах. Вона не могла бути розглянута тут за нестачею часу, і я прохав би зібрання, щоб воно передало доповідь управі, котра доповіла б його зібранню наступного року, і, щоб, крім того, вона надрукована була у Земському Збірнику». Голова зібрання граф Г.О.Милорадович повідомив зібранню, що «читав доповідь і сам передав її в управу. Що ж стосується друкування, – сказав голова, – то це не моя справа» [5, с. 283-284]. Згідно з пропозицією І.Л. Шрага у журналі засідань зібрання з'явився запис: «Заява гл. Шрага про допуск місцевої народної мови у викладання народної школи передана головою зібрання в губерньську управу» [5, с. 286].

У доповіді, подавши історію питання, на підставі європейського освітнього досвіду та розробок вітчизняних педагогів, зокрема К.Д. Ушинського, І.Л.Шраг обгрунтував крайню необхідність для підвищення ефективності навчального процесу у початковій школі використання рідної мови і пропонував зібранню клопотатися перед урядом: 1) про допущення місцевої народної мови у шкільне викладання в Чернігівській губернії, 2) про дозвіл видання підручників і книг народною мовою, 3) про

допущення таких книг у шкільні бібліотеки [3, с.402-403].

Чернігівська губернська земська управа, керувана лібералом В.М. Хижняковим, під тиском аргументів її члена, українофіла О.П. Шликевича підтримала доповідь І.Л. Шрага. М.М. Грінченко згадувала: «Резолюція управи була сприятлива Шраговому докладові, та іншою вона й бути не могла, бо насамперед доклад був Шрагів, з яким управа рахувалася, а в складі управи був Шликевич, доводи якого збити було вельми тяжко, і нарешті – резолюція управи – це ж не було остаточне вирішення долі Шрагового докладу. Земські збори мусіли сказати своє авторитетне слово про те, чи виряджати його в подорож аж на далеку північ по майже неминучу смерть, чи дати спокійно померти вдома у рідній теплій хаті» [2, с.476]. Погоджуючись з тим, що кінцевою метою народної школи повинно бути навчання російської літературної мови, управа пропонувала клопотатися про допущення місцевої народної мови у шкільне викладання в Чернігівській губернії як допоміжного засобу для вивчення літературної мови. Підтримуючи необхідність створення підручників народною мовою, управа пропонувала клопотатися також про видання перекладу Св. Писання українською, яке в Російській імперії було вже перекладено на 70 мов та говірок, тоді як 17 млн. українців не мали змоги читати його рідною мовою. Стосовно допущення книг місцевою мовою до шкільних бібліотек управа вважала необхідним, щоб українські книжки були наявні і в сільських громадських та інших книгозбірнях [3, с. 403-404]. Доповідь І.Л.Шрага з висновками управи та шкільної комісії була опублікована на сторінках «Земського сборника Черниговской губернии».

Але на початку 1896 р. склад гласних губернського земського зібрання та губернської управи змінився і доповідь І.Л.Шрага тривалий час не подавалася на розгляд губернського земського зібрання комісією з питань народної освіти. Нотатки про хід обговорення питання допущення доповіді на засіданні комісії 24 лютого 1897 р. залишив секретар управи Б.Д.Грінченко [2, с. 477-479].

На підтримку української мови у 1896 р. на сторінках «Земського сборника Черниговской губернии» з'явилася стаття О. Білозерського «В защиту прав великорусского языка» [1, с. 13-16]. Автор, проаналізувавши стан освітнього рівня випускників початкових шкіл, які здебільшого розмовляли мовним суржилом, дійшов висновку: «Треба дозволити сільським учителям пояснювати предмети класного викладання місцевою мовою і дозволити видавцям книг друкувати їх попереднім правописом, введеним П.О.Кулішем. Обидві мови можуть уживатися поруч, не лише не ворогуючи, але навіть допомагаючи одна одній, як це ми бачимо в Німеччині, Провансі, Уельсі тощо. Після тридцятилітнього досвіду пора, нарешті, переконатися, що обмежувальні заходи у цій області крім шкоди для великоросійської, в інтересах якої вони, скоріш за все,

здійснювалися, не можуть їй принести рівно нічого» [1, с.16].

Лише 20 листопада 1900 р. губернське земське зібрання змогло розглянути пропозиції І.Л.Шрага. Гласний О.О.Русов засвідчив у своєму щоденнику: «20-го Хижняков доповів пропозицію Шрага клопотатися про допущення малоросійської мови у викладання в сільських початкових школах. Пустили цю доповідь ми, вперед опитавши, хто подасть за клопотання, хто – проти, і тільки переконавшись, що більшість – за. Максимовський, звісно, одразу ж став говорити про те, що подібні питання політичні чи національні не підлягають навіть обговоренню зібрання, турботи котрого лише матеріальних благ стосуються тощо. Шраг його відбрав дуже ловким діалектичним маневром; я додав, що Комісія наша з питань народної освіти мала на увазі не лише малоросійську, але й білоруську мову в нашій губернії. Спитав голова – чи не відкласти через пізній час і бажання ще багатьох говорити з цього питання, рішення його до завтра? «Ні, вирішувати зараз, припинити обговорення!» – була відповідь більшості. На питання: «Хто за клопотання?» – встало 30 душ, а 13 сиділи проти клопотання» [6, арк. 36 зв.]. Зібрання ухвалило: «Подати у визначеному порядку клопотання про допущення у народних школах Чернігівської губернії місцевої народної мови і книг цією мовою, як допоміжного засобу для виховних цілей і для більш успішного урозуміння учнями літературної мови» [9, с. 360]. «Усе ж таки чернігівці – народ прогресивний» [6, арк. 36 зв.], – захоплено занотував О.О.Русов у своєму щоденнику.

Рішення Чернігівського губернського земського зібрання знайшло відображення на сторінках журналу «Киевская старина». Автор замітки «Отношение Святейшего Синода к малорусскому языку» висловив подив з приводу того, що «до сих пір лише Чернігівське губернське земство піднімає питання про запровадження у школах народної мови, а земства інших малоруських губерній так і продовжують спокійно не замічати слона у близькій їм справі народної освіти» [7, с. 23]. На жаль, клопотання Чернігівського губернського земського зібрання понад десять років не знаходило відповіді і не було підтримано урядом [8, XXX].

Висновки. Таким чином, Чернігівське губернське земське зібрання завдяки гласним М.О.Константиновичу та І.Л.Шрагу поставило перед урядом питання про використання української та білоруської мов у навчальному процесі початкових шкіл губернії як допоміжного засобу для розуміння російської літературної мови і видання підручників цими мовами. На жаль, царський уряд не пішов на поступки чернігівським земцям і питання залишилося не вирішеним.

Перспективи подальших досліджень. У даній статті досліджено лише один аспект боротьби гласних Чернігівського земства за укра-

їнізацію народної освіти. Подальшого детального вивчення потребують питання діяльності чернігівських гласних по впровадженню української мови у навчальний процес в останні роки існування земства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белозерский О. В защиту прав великорусского языка / О. Белозерский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 10 – 11. – С. 13 – 16.
2. Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади / М. Грінченкова, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.462 – 487.
3. Доклад губернского гласного И. Шрага о допущении преподавания в народных школах на местном народном языке // Земский сборник Черниговской губернии.– 1897. – № 4. – С. 391 – 404.
4. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. – Чернигов, 1881. – 678 с.
5. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXIX очередной сессии 1893 года, состоявшейся 2 – 14 декабря 1893 года. – Чернигов, 1894. – 286 с.
6. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, ф. 1, оп. 1, спр. 453/1, 49 арк.
7. Отношение Святейшего Синода к малорусскому языку // Киевская старина. – 1900. – Т.68. – №1. – С. 21 – 22.
8. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1914 год. – Чернигов, 1916. – С. I – XXXV.
10. Хижняков В.М. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI – XLVI сессий 1900 – 1909 годов / В.М.Хижняков – Чернигов, 1912. – Т. 1. – 567 с.